

नागपूर विद्यापीठाच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी: एक ऐतिहासिक अध्ययन

¹डॉ. एस आय कोरेटी, ²प्रा. गजानन रामाजी घुमडे

¹ मार्गदर्शक, प्राध्यापक, पदव्युत्तर इतिहास विभाग, रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ नागपूर

² संशोधक विद्यार्थी, सहाय्यक प्राध्यापक, कर्मवीर महाविद्यालय मुल

सारांश

मध्यप्रांत व वन्हाड प्रांतातील शैक्षणिक विकासाच्या इतिहासात नागपूर विद्यापीठाची स्थापना हा एक महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. हे विद्यापीठ ४ ऑगस्ट १९२३ रोजी अस्तित्वात आले. इ.स. १९१३ ते १९२३ या दशकभराच्या कालावधीत विविध समित्या, अहवाल, विधेयके आणि प्रशासकीय निर्णयांच्या माध्यमातून हे विद्यापीठ साकार झाले. सुरुवातीला कलकत्ता विद्यापीठ व नंतर इलाहाबाद विद्यापीठाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या या प्रांतातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेला स्वतंत्र विद्यापीठाची आवश्यकता होती. भौगोलिक विस्तार, वाढती विद्यार्थीसंख्या, शैक्षणिक गरजा आणि विद्यापीठीय स्वायत्ततेची मागणी यामुळे ही आवश्यकता अधोरेखित झाली. इ.स. १९१४ मध्ये स्थापन झालेल्या समितीने इ.स. १९१५ मध्ये अहवाल सादर केला. या अहवालानंतर प्रथम महायुद्ध, मॉंटेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणा यामुळे विद्यापीठाच्या संकल्पनेत बदल घडले. अखेर इ.स. १९२२ मध्ये स्थानिक विधान परिषदेत विधेयक मंजूर झाले व ४ ऑगस्ट १९२३ रोजी नागपूर विद्यापीठ अस्तित्वात आले. या संशोधन पत्रात नागपूर विद्यापीठ स्थापनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, विविध टप्पे, आर्थिक व प्रशासकीय आव्हाने यांचा तपशीलवार आढावा घेण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

मध्यप्रांत व वन्हाड प्रांताच्या शैक्षणिक विकासाच्या दीर्घ वाटचालीत नागपूर विद्यापीठाची स्थापना हा एक ऐतिहासिक क्षण होता. कोणत्याही प्रदेशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी उच्च शिक्षणाची सुदृढ व्यवस्था आवश्यक असते. उच्च शिक्षण हे केवळ ज्ञानाच्या उत्पादनासाठीच नव्हे, तर सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक प्रगतीसाठीही अत्यंत महत्वाचे आहे. नागपूर विद्यापीठाच्या स्थापनेमुळे मध्यप्रांत व वन्हाड प्रांतातील विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या प्रांतात उच्च शिक्षणाची सोय उपलब्ध झाली. यामुळे विद्यार्थ्यांना दूरच्या प्रांतात जाऊन शिक्षण घेण्याची गरज भासली नाही, तसेच स्थानिक भाषा, संस्कृती व परंपरांच्या अनुषंगाने शिक्षण देणे शक्य झाले. विद्यापीठाच्या स्थापनेमुळे या प्रांतातील तरुण पिढीला गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षणाचे दरवाजे खुले झाले आणि त्यांना राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धा करण्यास सक्षम बनविले.

इ.स. १९२३ पूर्वी या प्रांतातील उच्च शिक्षण कलकत्ता विद्यापीठ व नंतर इलाहाबाद विद्यापीठाच्या नियंत्रणाखाली होते. कलकत्ता विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर (इ.स. १८५७) मध्यप्रांत व वन्हाड प्रांतातील शाळा व महाविद्यालये याच विद्यापीठाच्या अखत्यारीत होती. इ.स. १८८७ मध्ये इलाहाबाद विद्यापीठाची

स्थापना झाल्यानंतर इ.स. १९०५ पर्यंत या प्रांतातील बहुसंख्य शैक्षणिक संस्था इलाहाबाद विद्यापीठाच्या नियंत्रणाखाली आल्या. विशाल भौगोलिक क्षेत्रामुळे दूरवरच्या विद्यापीठांशी समन्वय साधणे कठीण होते. शेकडो मैलांचे अंतर, प्रवासाची व वेळेची नासाडी, पत्रव्यवहारातील अडचणी, परीक्षांचे आयोजन, अभ्यासक्रमांतील बदल, महाविद्यालयांची तपासणी या सर्व बाबींमध्ये मोठ्या प्रशासकीय अडचणी येत होत्या. स्थानिक गरजा, भाषिक व सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये लक्षात घेता स्वतंत्र विद्यापीठाची मागणी प्रबळ झाली. या प्रांतात विविध भाषिक समूहांचा समावेश होता - मराठी, हिंदी, उर्दू, गोंडी, भिली, संस्कृत इत्यादी. या सर्व भाषांचा अभ्यासक्रमात समावेश व्हावा, स्थानिक साहित्य, इतिहास, संस्कृती यांचे संशोधन व्हावे, या दृष्टीने स्वतंत्र विद्यापीठाची गरज होती. तसेच बेरार (वन्हाड) प्रांतातील जनतेनेही आपल्या स्वतःच्या महाविद्यालयाची मागणी जोरदारपणे केली होती. किंग एडवर्ड मेमोरियल फंडाच्या माध्यमातून दोन लाख रुपयांची देणगी गोळा करण्यात आली होती. या सर्व कारणांमुळे स्वतंत्र विद्यापीठाची स्थापना अपरिहार्य बनली होती.

या संशोधन पत्राचा उद्देश नागपूर विद्यापीठाच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी, स्थापना प्रक्रियेतील विविध टप्पे, तत्कालीन सामाजिक-राजकीय परिस्थितीचा प्रभाव, आर्थिक आव्हाने आणि विद्यापीठाच्या प्रारंभिक कार्याचा आढावा घेणे हा आहे. तसेच विद्यापीठ स्थापनेसाठी झालेल्या प्रयत्नांमागील ऐतिहासिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व शैक्षणिक घटकांचा सखोल अभ्यास करणे, विविध समित्या, अहवाल, विधेयके यांचे परीक्षण करणे आणि स्थापनेनंतरच्या प्रारंभिक वर्षांतील विद्यापीठाच्या कार्याचे मूल्यांकन करणे हे या संशोधनाचे उद्दिष्ट आहे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधन पत्र हे ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीवर आधारित आहे. ऐतिहासिक संशोधन पद्धती ही समाजशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, भाषाशास्त्र, वाङ्मयशास्त्र आणि इतिहासशास्त्र या विविध विषयांमधील घटना व प्रक्रिया यांचा अभ्यास करण्यासाठी वापरली जाते. या पद्धतीमध्ये ऐतिहासिक घटनांची कारणे, त्यांचा कालक्रम, त्यांची सामाजिक-राजकीय-आर्थिक पार्श्वभूमी आणि त्यांचे दूरगामी परिणाम यांचा सखोल अभ्यास केला जातो. या पद्धतीचे वैशिष्ट्य म्हणजे ती मूळ स्रोतांचा (प्राथमिक स्रोत) व दुय्यम स्रोतांचा वापर करते. यामध्ये प्रामाणिकपणा, विश्वासार्हता, वस्तुनिष्ठता, तटस्थता, सत्यता, शास्त्रीयता, साक्षेपीपणा, सर्वसमावेशकता यांचा विशेष भर दिला जातो. ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीमध्ये स्रोतांची ग्राह्यता ही महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे, ज्यात स्रोतांची वास्तविकता, विश्वसनीयता, निष्पक्षता व अर्थपूर्णता यांचे मूल्यांकन केले जाते. या सर्व तत्त्वांचे पालन करून सदर संशोधन पत्र तयार करण्यात आले आहे.

या संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक स्रोत म्हणजे घटना घडत असताना किंवा तत्कालीन काळातील व्यक्तींनी तयार केलेले लिखित, शाब्दिक किंवा भौतिक स्रोत होय. सदर संशोधनात मध्यप्रांत व वन्हाड विद्यापीठ समिती अहवाल, इ.स. १९१५ हा सर्वात महत्त्वाचा प्राथमिक स्रोत आहे. या अहवालात प्रांतातील उच्च शिक्षणाचा भूतकाळ, सद्यस्थिती,

भविष्यातील विकासाची दिशा, प्रस्तावित विद्यापीठाची रचना, अभ्यासक्रम, प्रशासकीय व्यवस्था, आर्थिक अंदाज इत्यादी बाबींचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. या अहवालाने नागपूर विद्यापीठाच्या स्थापनेचा पाया घातला. तसेच नागपूर विद्यापीठ विधेयक, इ.स. १९२२ हे दुसरे महत्वाचे प्राथमिक स्रोत आहे. या विधेयकात विद्यापीठाची रचना, प्रशासकीय अधिकारी, विविध मंडळे, विद्याशाखा, परीक्षा पद्धती इत्यादींची तपशीलवार माहिती दिली आहे. नागपूर विद्यापीठ कायदा, इ.स. १९२३ हा तिसरा प्राथमिक स्रोत आहे, जो ४ ऑगस्ट १९२३ रोजी अमलात आला. भारत सरकारचे शैक्षणिक धोरण, इ.स. १९१३ या धोरणाने विद्यापीठ स्थापनेला प्रोत्साहन दिले. या सर्व प्राथमिक स्रोतांमुळे संशोधनाला ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून प्रामाणिकता प्राप्त झाली आहे.

दुय्यम स्रोत म्हणजे प्राथमिक स्रोतांचा अभ्यास करून त्यावर आधारित इतर विद्वानांनी लिहिलेली पुस्तके, लेख, संशोधन ग्रंथ, नियतकालिके, वृत्तपत्रे इत्यादी. सदर संशोधनात नागपूर विद्यापीठाची अधिकृत कॅलेंडर्स, शैक्षणिक इतिहासावरील पुस्तके, वृत्तपत्रांतील बातम्या यांचा वापर करण्यात आला आहे. कॅलेंडर्समध्ये विद्यापीठाचा वार्षिक अहवाल, विद्याशाखा, अभ्यासक्रम, परीक्षा, नियमावली, पदवीधरांची माहिती, प्रशासकीय निर्णय, विकासकामे, आर्थिक हिशोब, विविध समित्यांचे अहवाल यांचा समावेश असतो. या कॅलेंडर्समुळे विद्यापीठाच्या कार्याचा सातत्याने आढावा घेता आला. शैक्षणिक इतिहासावरील पुस्तकांमधून तत्कालीन शैक्षणिक धोरणे, परिस्थिती, आव्हाने, उपलब्धी यांची माहिती मिळाली. वृत्तपत्रांतील बातम्यांमधून समकालीन जनमत, सामाजिक प्रतिसाद, टीका-अभिप्राय, विद्यापीठ स्थापनेसंबंधी जनजागृती, सार्वजनिक चर्चा, सभा, मेळावे इत्यादींची माहिती उपलब्ध झाली. या दुय्यम स्रोतांनी संशोधनाला विविध दृष्टिकोन प्रदान केले आणि प्राथमिक स्रोतांतील माहितीला पुष्टी दिली.

विश्लेषणाच्या दृष्टीने ऐतिहासिक कालक्रमानुसार घटनांचे विश्लेषण, कार्यकारणभाव विश्लेषण व तुलनात्मक विश्लेषण या पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे. कालक्रमानुसार विश्लेषणामध्ये इ.स. १९१३ ते १९२३ या दशकभरातील घटनांचा कालानुक्रमाने अभ्यास केला. कार्यकारणभाव विश्लेषणामध्ये विद्यापीठ स्थापनेची कारणे, विलंबाची कारणे, आर्थिक आव्हानांची कारणे, राजकीय निर्णयांचे परिणाम यांचा अभ्यास केला. तुलनात्मक विश्लेषणामध्ये इ.स. १९१७ च्या मूळ योजना व इ.स. १९२२ च्या विधेयकातील फरक, निवासी विद्यापीठ व संलग्नतावादी विद्यापीठ यांची तुलना, इतर विद्यापीठांशी तुलना, कलकत्ता विद्यापीठ आयोग व सॅडलर आयोग यांच्या शिफारशींची तुलना केली. या सर्व विश्लेषण पद्धतींमुळे संशोधन अधिक सखोल, सुसंगत व बहुआयामी झाले आहे.

स्वतंत्र विद्यापीठाची आवश्यकता: कारणे व पार्श्वभूमी

मध्यप्रांत व वन्हाड प्रांताच्या स्वतंत्र विद्यापीठाच्या मागणीमागे अनेक कारणे होती. त्यापैकी पहिले व महत्वाचे कारण म्हणजे भौगोलिक विस्तार. मध्यप्रांत व वन्हाड प्रांत हा अत्यंत विशाल भौगोलिक प्रदेश होता. सध्याचा मध्य प्रदेश, विदर्भ, छत्तीसगड यांचा या प्रांतात समावेश होता. हा प्रदेश विंध्याचल पर्वतरांगां, गंगेच्या खोऱ्यापासून नर्मदा-तापीच्या खोऱ्यांपर्यंत, पूर्वेकडील छत्तीसगडच्या पठारापासून पश्चिमेकडील विदर्भाच्या कापूस पट्ट्यापर्यंत पसरलेला होता. एवढ्या विशाल प्रदेशातील शाळा व महाविद्यालयांचे नियंत्रण

सुरुवातीला कलकत्ता विद्यापीठाकडे होते. कलकत्ता हे अंतर खूप मोठे असल्याने प्रशासकीय कार्यात अडचणी येत होत्या. कलकत्तापर्यंत पोहोचण्यासाठी रेल्वेने अनेक दिवसांचा प्रवास करावा लागत असे. या दीर्घ अंतरामुळे महाविद्यालयांच्या तपासणी, परीक्षा व्यवस्था, अभ्यासक्रमांतील बदल, शिक्षकांच्या नियुक्त्या, विद्यार्थ्यांचे प्रश्न, पदवीधरांची नोंदणी, शैक्षणिक प्रगती अहवाल, आर्थिक हिशोब, वार्षिक अहवाल इत्यादी सर्व बाबींमध्ये मोठा विलंब होत असे. इ.स. १८८७ मध्ये इलाहाबाद विद्यापीठाची स्थापना झाल्यानंतर इ.स. १९०५ पर्यंत या प्रांतातील बहुसंख्य शैक्षणिक संस्था इलाहाबाद विद्यापीठाच्या नियंत्रणाखाली आल्या. इलाहाबादही नागपूरपासून शेकडो मैलांवर होते. उत्तर-मध्य भारतातील या विद्यापीठाचेही हिमालयापासून विंध्यापर्यंत, बिहारपासून राजस्थानपर्यंत विशाल कार्यक्षेत्र होते. त्यामुळे मध्यप्रांत व वन्हाडच्या विशिष्ट गरजांकडे दुर्लक्ष होत असे. शेकडो मैलांचे अंतर, प्रवासाची व वेळेची नासाडी, पत्रव्यवहारातील अडचणी, परीक्षांचे आयोजन, अभ्यासक्रमांतील बदल, महाविद्यालयांची तपासणी या सर्व बाबींमध्ये मोठ्या प्रशासकीय अडचणी येत होत्या.

दुसरे कारण म्हणजे विद्यार्थीसंख्या व शैक्षणिक संस्थांची वाढ. इ.स. १९१४-१५ च्या आकडेवारीनुसार कला व विज्ञान शाखेतील एकूण विद्यार्थीसंख्या ९४६ होती. तसेच १४० विधी विद्यार्थी होते. इ.स. १९१५ पर्यंत या प्रांतातील प्रमुख महाविद्यालये म्हणजे जबलपूर येथील शासकीय महाविद्यालय (१८७३), नागपूर येथील हिस्लॉप महाविद्यालय (१८८३), नागपूर येथील मॉरिस महाविद्यालय (१८८५), नागपूर येथील व्हिक्टोरिया विज्ञान महाविद्यालय (१९०८), जबलपूर येथील शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय (१९११) आणि नागपूर येथील कृषी महाविद्यालय (१९०६) ही होती. या सर्व महाविद्यालयांचे, कृषी महाविद्यालय वगळता, इलाहाबाद विद्यापीठाशी संलग्निकरण होते. या महाविद्यालयांव्यतिरिक्त मध्यप्रांतात २३ शासकीय हायस्कूल (इंग्रजी व व्हर्नाक्युलर माध्यमाच्या) होत्या, तर वन्हाड प्रांतात २६ शासकीय हायस्कूल होती. या सर्व शाळा व महाविद्यालयांची संख्या वाढल्याने त्यांचे नियंत्रण, अभ्यासक्रम, परीक्षा व्यवस्था यासाठी स्थानिक पातळीवर निर्णय घेण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. या शाळा व महाविद्यालये प्रशासकीय, आर्थिक, शैक्षणिक अशा अनेक बाबींमध्ये आपल्या प्रादेशिक गरजांनुसार निर्णय घेण्यास सक्षम नव्हती. तसेच इलाहाबाद विद्यापीठाची परीक्षा प्रणाली, अभ्यासक्रम, शिक्षण पद्धती या प्रांताच्या स्थानिक गरजांशी सुसंगत नव्हत्या.

तिसरे कारण म्हणजे स्वायत्ततेची मागणी. स्वायत्तता हे उच्च शिक्षणाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. दूरवरच्या विद्यापीठाच्या नियंत्रणाखाली असताना स्थानिक निर्णयक्षमता मर्यादित होती. शैक्षणिक धोरणे, अभ्यासक्रम, संशोधन दिशा याबाबत स्वतंत्र निर्णय घेण्याची मागणी प्रबळ झाली. स्थानिक भाषा, साहित्य, इतिहास, संस्कृती, कला, विज्ञान यांचा अभ्यासक्रमात समावेश व्हावा, स्थानिक गरजांनुसार अभ्यासक्रम विकसित व्हावा, स्थानिक विद्वानांना संशोधनाची संधी मिळावी, या दृष्टीने स्वतंत्र विद्यापीठाची गरज होती. या सर्व कारणांमुळे स्वतंत्र विद्यापीठाची स्थापना अपरिहार्य बनली होती.

नागपूर विद्यापीठाच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी

भारत सरकारने इ.स. 1913 मध्ये मोठ्या प्रांतांसाठी स्वतंत्र विद्यापीठे स्थापन करण्याचे धोरण स्वीकारले. या निर्णयामुळे मध्यप्रांत व वन्हाडमध्ये स्वतंत्र विद्यापीठ स्थापनेच्या प्रयत्नांना गती मिळाली. स्थानिक

जनमत जाणून घेण्यासाठी मुख्य आयुक्तांनी विविध स्तरांवर चर्चा केली. त्यानंतर विद्यापीठाच्या स्थापनेसाठी विशेष समितीची नियुक्ती करण्यात आली. या समितीचे अध्यक्ष ए. आय. मॅथ्यू होते, तर सर बिपिन कृष्ण बोस, रावबहादूर रंगनाथ मुधोळकर, मोरेश्वरराव दीक्षित, रेव्ह. रॉबर्ट ई. स., आर. एम. स्पेन्स आणि इतर शिक्षणतज्ज्ञ सदस्य होते. ई. सी. डब्ल्यू. जोन्स यांची समितीचे सचिव म्हणून नियुक्ती करण्यात आली.

या समितीने इ.स. 1914 मध्ये कार्य सुरू करून इ.स. 1915 मध्ये विस्तृत अहवाल सादर केला. या अहवालात प्रांतातील उच्च शिक्षणाची तत्कालीन परिस्थिती, भविष्यातील गरजा आणि स्वतंत्र विद्यापीठाच्या स्थापनेची आवश्यकता सविस्तरपणे स्पष्ट करण्यात आली. अहवालावर सार्वजनिक सूचना व अभिप्राय मागविण्यात आले आणि त्यानंतर अंतिम प्रस्ताव भारत सरकारकडे पाठविण्यात आला.

इ.स. 1917 ते 1920 या काळात या प्रस्तावावर सातत्याने विचार करण्यात आला. कलकत्ता विद्यापीठ आयोगाच्या शिफारशी, शैक्षणिक सुधारणा आणि प्रशासकीय बदल यांचा विचार करून प्रस्तावात आवश्यक सुधारणा करण्यात आल्या. या प्रक्रियेत इंटरमिजिएट शिक्षणाची व्यवस्था, माध्यमिक शिक्षण मंडळाची स्थापना, विद्यापीठाची प्रशासकीय रचना आणि महाविद्यालयांच्या संलग्नीकरणासारख्या महत्त्वाच्या प्रश्नांवर सखोल चर्चा झाली.

प्रारंभी नागपूरजवळील कामठी मार्गावर सुमारे अकराशे एकर जागेवर निवासी व अध्यापनप्रधान विद्यापीठ उभारण्याची योजना तयार करण्यात आली होती. त्यासाठी इमारती, वसतिगृहे, क्रीडांगणे आणि इतर सुविधांचे आराखडेही तयार करण्यात आले. मात्र पहिल्या महायुद्धामुळे निर्माण झालेली आर्थिक अडचण आणि त्यानंतरच्या मॉन्टेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणांमुळे शासनाला अपेक्षित आर्थिक मदत मिळाली नाही. त्यामुळे खर्चिक निवासी विद्यापीठाऐवजी सुरुवातीला संलग्नता व परीक्षाकेंद्रित विद्यापीठ स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

इ.स. 1922 मध्ये नागपूर विद्यापीठ विधेयक स्थानिक विधान परिषदेत सादर करण्यात आले. निवड समितीच्या परीक्षणानंतर आणि आवश्यक दुरुस्त्या केल्यानंतर मार्च 1923 मध्ये विधेयकाला अंतिम मंजूरी मिळाली. 6 जून 1923 रोजी गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिल यांनी या कायद्याला संमती दिली आणि 4 ऑगस्ट 1923 पासून नागपूर विद्यापीठ कायदा अमलात आला. त्याच दिवशी सर बिपिन कृष्ण बोस यांची पहिले कुलगुरू म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. आर. जी. हंटर यांची पहिले कुलसचिव म्हणून नियुक्ती झाली, तर पुढे रावबहादूर वाय. एम. के. केळकर यांची कोषाध्यक्ष म्हणून नियुक्ती करण्यात आली.

विद्यापीठ स्थापन झाल्यानंतर त्वरित त्याच्या प्रशासकीय व शैक्षणिक यंत्रणेची उभारणी सुरू झाली. विविध वैधानिक संस्था, कार्यकारी परिषद, शैक्षणिक परिषद, अभ्यास मंडळे आणि विद्यापीठ न्यायसभा स्थापन करण्यात आल्या. इ.स. 1924 पर्यंत विद्यापीठाची नियमित प्रशासकीय व्यवस्था कार्यरत झाली. त्याचबरोबर विविध अधिनियम, अध्यादेश व नियमावली तयार करून विद्यापीठाच्या कामकाजाला स्थैर्य देण्यात आले.

इ.स. 1924-25 या काळात विद्यापीठाने स्वतःच्या परीक्षा घेण्यास सुरुवात केली आणि पहिला पदवीदान समारंभ यशस्वीपणे आयोजित केला. नागपूर विद्यापीठाच्या पदव्यांना भारतातील अनेक विद्यापीठांसह लंडन, डरहम आणि लीड्स या ब्रिटिश विद्यापीठांकडून मान्यता मिळाली. विद्यापीठाला आंतरविद्यापीठ मंडळात प्रतिनिधित्वही प्राप्त झाले. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी विस्तार व्याख्यानमाला, क्रीडा स्पर्धा आणि विद्यार्थी माहिती केंद्र यांसारख्या उपक्रमांना प्रारंभ करण्यात आला.

या कालावधीत विद्यापीठाच्या शैक्षणिक विस्तारालाही गती मिळाली. कृषी महाविद्यालयाचा समावेश करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले आणि कृषी विद्याशाखा सुरू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. मॉरिस महाविद्यालयातील विधी विभाग स्वतंत्र करून विद्यापीठ विधी महाविद्यालयाची स्थापना करण्यात आली. इ.स. 1926-27 मध्ये विद्यापीठ वादविवाद मंडळाची स्थापना करण्यात आली. या मंडळामुळे विविध महाविद्यालयांतील विद्यार्थी आणि पदवीधरांना वैचारिक संवादाचे प्रभावी व्यासपीठ उपलब्ध झाले.

नागपूर विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर सुरुवातीला स्वतंत्र इमारत उपलब्ध नसल्यामुळे कामकाज शासकीय इमारतीतून चालविण्यात आले. नंतर नागपूर सिव्हिल स्टेशन परिसरात मुख्य प्रशासकीय इमारत, परीक्षा विभाग, सभागृह, व्याख्यान कक्ष आणि स्वतंत्र ग्रंथालय भवन उभारण्यात आले. या बांधकामासाठी सुमारे साडेतीन लाख रुपयांचा खर्च झाला. त्यापैकी मोठा निधी सार्वजनिक देणग्यांमधून उभारण्यात आला. टाटा अँड सन्स यांनी एक लाख रुपयांची देणगी दिली, तर शासनानेही मोठे आर्थिक अनुदान दिले.

एकंदरीत, नागपूर विद्यापीठाची स्थापना ही केवळ एका शैक्षणिक संस्थेची निर्मिती नव्हती, तर मध्यप्रांत व वन्हाडमधील उच्च शिक्षणाला स्वतंत्र ओळख देणारी ऐतिहासिक घटना होती. अनेक वर्षांच्या नियोजन, प्रशासकीय प्रक्रिया, आर्थिक अडचणी आणि शैक्षणिक सुधारणांनंतर हे विद्यापीठ अस्तित्वात आले. स्थापनेनंतर अल्पावधीतच विद्यापीठाने शैक्षणिक गुणवत्ता, प्रशासकीय कार्यक्षमता आणि विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यामुळे नागपूर विद्यापीठाने मध्यप्रांत व वन्हाडच्या उच्च शिक्षणाच्या विकासाला नवी दिशा दिली आणि पुढील काळातील शैक्षणिक प्रगतीचा भक्कम पाया रचला.

निष्कर्ष

नागपूर विद्यापीठाची स्थापना ही मध्यप्रांत व वन्हाड प्रांताच्या शैक्षणिक इतिहासातील एक स्वर्णिम घटना आहे. इ.स. १९१३ ते १९२३ या दशकभराच्या प्रयत्नांतून हे स्वप्न साकार झाले. या स्थापनेची प्रक्रिया ही केवळ प्रशासकीय निर्णयांची मालिका नव्हती, तर ती एका विशाल प्रांताच्या शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, वैचारिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक, भाषिक, साहित्यिक, वैज्ञानिक, तांत्रिक, औद्योगिक, कृषी, वाणिज्यिक, प्रशासकीय, कायदेशीर, संवैधानिक, लोकशाही, राष्ट्रवादी, अंतरराष्ट्रीय, वैश्विक, आधुनिक, पारंपारिक, प्रगतीशील, समतावादी, मानवतावादी, धर्मनिरपेक्ष, बहुसांस्कृतिक, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुजातीय, अशा अनेक गुणधर्मांनी संपन्न होती.

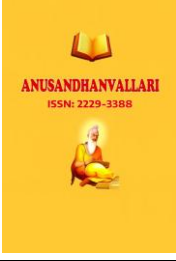
या स्थापनेच्या प्रक्रियेत अनेक आव्हाने होती. प्रथम महायुद्धामुळे सर्व कामांना विलंब झाला. युद्धाचा परिणाम म्हणून आर्थिक संसाधने मर्यादित झाली, केंद्र सरकारचे लक्ष युद्धाच्या कामांकडे वळले,

बांधकामे थांबली, कर्मचाऱ्यांची उपलब्धता कमी झाली, इमारत साहित्याचे दर वाढले, शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झाले, शिक्षकांची नियुक्ती थांबली, विद्यार्थ्यांची संख्या कमी झाली, पालकांची आर्थिक स्थिती बिघडली, शा.स.ाची प्राथमिकता बदलली, धोरणांमध्ये बदल झाले, योजनांचा पुनर्विचार करावा लागला, अंदाजपत्रकात कपात करावी लागली, खर्च कमी करावा लागला, कर्मचारी कपात करावी लागली, सेवा मर्यादित कराव्या लागल्या, कार्यक्रम रद्द करावे लागले, उपक्रम थांबवावे लागले, योजना रद्द कराव्या लागल्या.

मॉटेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणांमुळे प्रांतांना अधिक स्वायत्तता मिळाली, परंतु त्याचबरोबर विद्यापीठीय शिक्षणाची आर्थिक जबाबदारीही प्रांतांवर आली. यामुळे इ.स. १९१७ च्या महत्वाकांक्षी व खर्चिक योजनेऐवजी कमी खर्चिक योजना स्वीकारावी लागली. आर्थिक मर्यादांमुळे निवासी व अध्यापनप्रधान विद्यापीठाची संकल्पना बाजूला ठेवावी लागली, कामठी मार्गावरील अकराशे एकरांची जागा सोडावी लागली, विस्तृत आराखडे रद्द करावे लागले, इमारतींचे बांधकाम थांबवावे लागले, वस्तीगृहांची योजना रद्द करावी लागली, क्रीडांगणाची योजना रद्द करावी लागली, रुग्णालयाची योजना रद्द करावी लागली, कर्मचारी वस्तीची योजना रद्द करावी लागली, अध्यापन व्यवस्था मर्यादित करावी लागली,

तरीही, विद्यापीठाने आपले कार्य यशस्वीपणे सुरू केले. प्रारंभिक काळातच प्रशासकीय रचना स्थापन केली, परीक्षा व्यवस्था सुरू केली, विविध विद्याशाखा स्थापन केल्या, महाविद्यालयांशी संलग्नीकरण केले, अधिनियम, अध्यादेश, नियमावली तयार केली, प्रथम पदवीदान समारंभ यशस्वीपणे आयोजित केला, भारतातील बहुसंख्य विद्यापीठांकडून मान्यता मिळवली, लंडन, डरहम, लीड्स विद्यापीठांकडून मान्यता मिळवली, आंतर-विद्यापीठ मंडळावर प्रतिनिधित्व मिळवले, विद्यार्थी माहिती केंद्र स्थापन केले, विद्यापीठ विस्तार व्याख्यानमाला सुरू केली, विद्यापीठ क्रीडा स्पर्धा सुरू केल्या, कृषी विद्याशाखा स्थापन केली, विधी महाविद्यालय स्थापन केले, वादविवाद मंडळ स्थापन केले, स्वतःची इमारत उभारली, ग्रंथालय भवन उभारले, भारतीय भाषांच्या अध्यापनावर विशेष भर दिला, स्थानिक संस्कृती, इतिहास, साहित्य यांचा अभ्यासक्रमात समावेश केला, संशोधनाला प्रोत्साहन दिले, विद्यार्थी कल्याणास प्राधान्य दिले, शारीरिक शिक्षणाकडे लक्ष दिले, विद्यार्थी संघटनांना प्रोत्साहन दिले, समाजसेवा उपक्रम सुरू केले, विस्तार कार्य सुरू केले, ग्रामीण विकास उपक्रम सुरू केले, नागरी विकास उपक्रम सुरू केले

नागपूर विद्यापीठाने उच्च शिक्षणाच्या विकासाला चालना दिली आणि चारित्र्य, विद्वत्ता व बौद्धिक क्षमतेने संपन्न विद्यार्थी घडवून समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीत महत्त्वाचे योगदान दिले. हे विद्यापीठ आज महाराष्ट्रातील दुसरे सर्वात जुने विद्यापीठ आहे. नागपूर विद्यापीठाची ही शतकापूर्वीची यशोगाथा आजच्या नवीन पिढीला, शिक्षणतज्ज्ञांना, प्रशासकांना, धोरणकर्त्यांना, नियोजकांना, संशोधकांना, अभ्यासकांना, शिक्षकांना, विद्यार्थ्यांना, पालकांना, नेतृत्वकर्त्यांना, स्वयंसेवकांना, नागरिकांना, प्रशा.स.ाला, शा.स.ाला, सरकारला, राष्ट्राला, जगाला, मानवतेला प्रेरणा देणारी आहे.

संदर्भसूची:

प्राथमिक स्रोत:

१. मध्यप्रांत व वन्हाड प्रांतीय शाइ.स. (१९१५). *विद्यापीठ समिती अहवाल*.
२. भारत सरकार (१९१३). *शैक्षणिक धोरण अहवाल*.
३. कलकत्ता विद्यापीठ आयोग (१९१७-१९). *अहवाल*.
४. सॅडलर आयोग (१९१९). *माध्यमिक व उच्च शिक्षण अहवाल*.
५. मध्यप्रांत व वन्हाड विधान परिषद (१९२२). *नागपूर विद्यापीठ विधेयक*.
६. भारत सरकार (१९२३). *नागपूर विद्यापीठ कायदा*.

दुय्यम स्रोत:

७. नागपूर विद्यापीठ (१९२४-२७). * *अधिकृत कॅलेंडर्स*.*
८. शर्मा, आर. के. (१९७०). *मध्य प्रदेशातील उच्च शिक्षणाचा इतिहास*. भोपाळ: मध्यप्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी.
९. देशपांडे, व्ही. ए. (१९८०). *विदर्भाचा सांस्कृतिक व शैक्षणिक इतिहास*. नागपूर: विदर्भ शोध संस्था.
१०. जोशी, पी. एन. (१९९०). *महाराष्ट्रातील विद्यापीठांचा विकास* मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.
११. इंडियन एज्युकेशन कमिशन (१९६४-६६). *शिक्षण आयोग अहवाल*. नवी दिल्ली.
१२. नागपूर विद्यापीठ (१९२३-२४). * *स्थापना वार्षिक अहवाल*.*